

Jolanta Chwastyk-Kowalczyk

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID 0000-0002-3463-6432

Echa norwidowskie w polskich czasopismach emigracyjnych na Wyspach Brytyjskich w czasie i po drugiej wojnie światowej

Wprowadzenie

Polacy, którzy podczas wojennej tułaczki i po zakończeniu II wojny światowej przebywali w Wielkiej Brytanii, oraz ci, którzy przybyli z kolejnymi falami emigracji, przywieźli ze sobą багаż własnej kultury, swoich bohaterów narodowych, swój etos. Ważną postacią był Europejczyk, obywatel świata, a zarazem wielki patriota, człowiek wielu talentów: poeta, prozaik, dramatopisarz, eseista, grafik, rzeźbiarz, malarz i filozof, uznawany za ostatniego z czterech najważniejszych polskich poetów romantycznych – Cyprian Norwid.

Celem artykułu jest wykazanie, że Norwid jest obecny w różnych perspektywach w wybranych przez autorkę tytułach polskiej prasy emigracyjnej, nie tylko literackiej, edytowanej na Wyspach Brytyjskich w czasie i po drugiej wojnie światowej. Aby to zwizualizować, posłużono się metodą jakościowej analizy zawartości prasy. Wykorzystano również metody heurystyczną, monograficzną, krytycznej analizy dokumentów, analizy i krytyki piśmiennictwa.

Ślady Cypriana Norwida odnajdziemy m.in. w „Dzienniku Polskim” (1940–1943), „Dzienniku Polskim i Dzienniku Żołnierza” (1944–1989), „Oficynie Poetów” (1966–1980)¹, „Pamiętniku Literackim” (1976 do nadal), „Zeszytach Naukowych PUNO”, seria trzecia (2012 do nadal)². Ukażemy je w porządku chronologicznym w ramach poszczególnych tytułów.

1 J. Chwastyk-Kowalczyk, „Oficyna Poetów” – *niszowy kwartalnik literacko-artystyczny (1966–1980)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2013, z. 2 (32), s. 117–132. Znakomity badacz polskiej prasy emigracyjnej Jan Kowalik odnotował „Oficynę Poetów” w *Bibliografii czasopism polskich wydanych poza granicami kraju od września 1939 roku*, t. 2, Lublin, 1976, poz. 1922, s. 183–184.

2 J. Chwastyk-Kowalczyk, „Zeszyty Naukowe PUNO” – *pomostem pomiędzy uczonymi na emigracji i w Polsce*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. XXIII, z. 3 (59), s. 147–170.

Norwid w londyńskim „Dzienniku Polskim” i „Dzienniku Polskim i Dzienniku Żołnierza”

Pierwsza wzmianka o Cyprianie Norwidzie pojawiła się w londyńskim „Dzienniku Polskim”³ w 1941 roku przy okazji omawiania przez Antoniego Bogusławskiego antologii pt. *Wiersze o Warszawie*⁴, wydanej w Londynie w tym samym roku przez firmę I. M. Kolin⁵. Poeta został wymieniony obok Stanisława Balińskiego, Bogusławskiego, Gomulickiego, Karpińskiego, Konopnickiej, Kazimierza Laskowskiego, Lechonia, Lenartowicza, Mickiewicza, Oppmana, Włodzimierza Perzyńskiego, Słonimskiego, Edwarda Słońskiego, Słowackiego, Syrokomli, Tuwima, Wierzyńskiego, Jerzego Żuławskiego. Recenzent dokonany wybór ocenił jako prowizoryczny, ale i tak pozycja była, według niego, warta uwagi ze względu na powszechny brak polskich książek w Wielkiej Brytanii. Bogusławski powracał jeszcze do tego zbioru dwukrotnie w 1942 roku⁶. Oczekiwał, że wkrótce ktoś wyda lepszą antologię, godniejszą bohaterskiej stolicy.

Tuż przed świętami Bożego Narodzenia 1943 roku Marian Hemar dokonał analizy aktualnej sytuacji literatury polskiej oraz świeżo wydanych w języku angielskim *Krzyżaków – The Teutonic Knights. A Historical novel Sienkiewicza*⁷. Recenzent podkreślił, że literatura polska „spełniła w naszej historii zadania, jakich szczytów nie dostąpiła literatura żadnego narodu na świecie”⁸. Stwierdził, że

Niestety nie mogła spełnić i nie spełniła jednej funkcji – propagandowej. Można odgadnąć, jaka to niepowetowana dla Polski strata, jeśli porównać ją z literaturą francuską, która poprzez swoją atrakcyjność dodała politycznego znaczenia Francji, jaką propagandą proniemiecką był na świecie Goethe i Heine, jak znaczny udział w brytyjskiej wielkości ma geniusz Shakespeare’a czy Byrona, jak wiele argumentów kulturalnych czy geopolitycznych zawdzięcza ZSRR popularności Tołstoja, Puszkina, Dostojewskiego, Czechowa⁹.

Wyraził przekonanie, że inaczej być może myślano by dzisiaj o Polakach, o ich prawach, gdyby *Nie-Boska komedia* należała od wieku do repertuaru wielkich teatrów świata, jak należy do niego *Makbet*, *Faust* lub *Peer Gynt*, gdyby nowoczesne sceny znały możliwości inscenizacyjne, jakie dają *Dziady* czy *Noc listopadowa*. Gdyby Norwid i Mickiewicz, Słowacki i Wyspiański byli klasykami europejskimi, których nieznanomość przynosiłaby wstyd – jak są nimi Goethe, Shakespeare, Puszkini.

3 Więcej o tym dzienniku zob. monografia: J. Chwastyk-Kowalczyk, *Londyński „Dziennik Polski” 1940–1943*, Kielce, 2005.

4 Reklamowana po raz pierwszy na łamach „Dziennika Polskiego” [dalej: DP] w 1941, nr 211, s. 4.

5 A. Bogusławski, *Poezja polska na emigracji. Cz. 1*, DP 1941, nr 364, s. 2.

6 A. Bogusławski, *Wiersze z daleka*, DP 1942, nr 499, s. 3; tegoż, *Słowo dwóch poetów*, DP 1942, nr 514, s. 3.

7 M. Hemar, *The Teutonic Knights*, DP 1943, nr 1061, s. 2–3.

8 Tamże, s. 3.

9 Tamże.

W literaturze odrodzonej Polski była ustawiczna tęsknota do wyjścia w świat. Nie starczyło jej czasu:

Mieliśmy dwóch laureatów Nobla, ale na palcach można by policzyć nasze książki, które przekład udostępniły obcemu czytelnikowi. Toteż nie należy nam się dziwić, że każdą z nich witaliśmy jak sensację, z melancholijnym wzruszeniem i satysfakcją. Nasze książki po angielsku, francusku czy niemiecku miały przecież odrobić zaległości propagandowe dwóch wieków¹⁰.

W sierpniu i wrześniu każdego roku londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”¹¹ przez wiele lat upamiętniał na swoich łamach tragiczną rocznicę klęski największego zrywu wolnościowego Polaków, jakim było powstanie warszawskie. Starano się w tym okresie wydawać książki poświęcone tym dramatycznym dniom Warszawy, omawiać je w piśmie. Do takich żelaznych pozycji w biblioteczkę uchodźczej niewątpliwie należała antologia 61 utworów pt. *Warszawa w pieśni. Wiersze i poematy* (Londyn 1947, nakładem Antoniego Botmana). Książka ilustrowana była przez Marka Żuławskiego, a wyboru i kompozycji całości dokonał Mieczysław Grydzewski. Bogusławski, omawiając ten zbiór pieśni raczej niż poezji, uznał, że ma pocieszyć, utulić gorycz tęsknoty i poczucia przegranej¹². Antologia składała się z trzech części, które obejmowały: okres zaborów, dwudziestolecia międzywojennego i walki w czasie II wojny światowej. Zawarto w niej m.in. utwory: Konopnickiej, Mickiewicza, Słowackiego, Norwida, Kajetana Koźmiana, Or-Ota, Stanisława Balińskiego, Tuwima. We wszystkich utworach przywoływana jest Warszawa walcząca, konspiracyjna, płynie z nich nieustający nurt wolności.

W 1948 roku Jerzy Pietrkiewicz zapewniał czytelników „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”, że „Norwid był zaprzeczeniem dorywczości i hysterii w pracy intelektualnej – i może dlatego jest najbardziej aktualny ze wszystkich pisarzy polskich”¹³.

W marcu 1948 roku Marek Świącicki w tym samym dzienniku dokonał druzgocącej krytyki premiery sztuki *Chory z urojenia* Moliera, w reżyserii Leopolda Pobóg-Kiełanowskiego, wystawionej przez Teatr Dramatyczny w Londynie za „brak prawdziwego Moliera, że został usunięty niemal zupełnie obraz społeczeństwa współczesnego pisarzowi, co jest tak istotne w jego komediach”¹⁴. Wtórował mu w tej ocenie aktor Wiesław Mirecki, który zgodził się ze Świącickim, że podał w wątpliwość celowość wystawienia tej komedii, gdzie nie ma tła obyczajowego¹⁵. Artysta uważał, że „Głód

10 Tamże.

11 Szerzej o tym dzienniku zob.: *Londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” w latach 1944–1989. Gazeta codzienna jako środek przekazu komunikatów kulturowych*, Kielce, 2008.

12 A. Bogusławski, *Nowe książki. Warszawa w pieśni*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” [dalej: DPiDŻ] 1947, nr 210, s. 2.

13 J. Pietrkiewicz, *Literatura czeka na ciebie*, DPiDŻ, 1948, nr 101, s. 2.

14 M. Św., *Premiera Teatru Dramatycznego w Londynie*, DPiDŻ 1948, nr 66, s. 3.

15 W. Mirecki, *Teatr na manowcach*, DPiDŻ 1948, nr 90, s. 3.

słowa polskiego jest dotkliwy, a potrzeba własnego polskiego teatru – powszechnie rozumiana”¹⁶. Domagał się szerszej dyskusji w piśmie na temat roli teatru polskiego na obczyźnie. Ubolewał, że nie wystawiono Słowackiego, Norwida, Zapolskiej, Wyspiańskiego, Żeromskiego czy chociaż Tadeusza Rittnera, Szaniawskiego, Morstina, Iwazkiewicza. Kpił, że na taki repertuar może sobie pozwolić teatr w kraju, pod sowiecką okupacją. „My wolimy tu Kańskiego i Niewiarowicza”¹⁷.

Norwid pojawił się także w 1953 roku, w kontekście rozważań na temat opuszczenia Polski przez Czesława Miłosza¹⁸. Na miejscu stałego komentarza politycznego redakcja odniosła się do dwóch recenzji brytyjskich autorów świeżo wydanej w Paryżu powieści Miłosza pt. *La prise du pouvoir (Zdobycie władzy)*, które ukazały się w „News Chronicle” i „The Times Literary Supplement” (nie podano dat wydań, wiadomo jedynie, że z połowy stycznia 1953 roku). Z obu recenzji wynikało, że Anglicy nie rozumieli, dlaczego Miłosz zdecydował się na emigrację. Przypomniano w nich argument Miłosza zawarty w jego książce na temat powodu pozostania w kraju. Zdaniem poety, emigracja byłaby rezygnacją z wpływu pisarza na społeczeństwo. „The Times” zauważył, że nawet i na emigracji Miłosz „nie wspomina swego rodaka Józefa Conrada, który żył za granicą, a przecież został pisarzem, lub Arthura Koestlera, który nauczył się pisać w drugim, a nawet trzecim języku”. Komentarz redakcji był następujący:

Oto jak cudzoziemiec rozumie funkcje pisarza na emigracji: porzucić język ojczysty i pisać dla nowej publiczności! Pisarz polski, gdy myśli o swej funkcji na emigracji, to nie myśli o Conradzie, ale o Mickiewiczu, Mochnackim, Lelewelu. Dla pisarza polskiego alternatywa wyparcia się swej duszy i oddania w charakterze bezwolnego narzędzia wrogom nie jest rezygnacją z bezpośredniej służby narodowi, ale służenie mu wolnym słowem polskim z wolnej, choć obcej ziemi. Wiele najlepszych dzieł polskich powstało na emigracji¹⁹.

Tłumaczono, że wielu dobrych pisarzy za żelazną kurtyną milczy, bo nie idzie na kompromisy z władzą. Prawdziwy twórca pisze z potrzeby wewnętrznej, nawet gdy wydać nie może. Przytoczono przykład *Bema pamięci rapsod żałobny* Norwida, który leżał w rękopisie przeszło 60 lat i nie stracił na wartości. O tym Miłosz nie wspomniał, jak również o ludziach niezłomnych zasad, którzy nie dali się usidlić i pozostali nieznanymi. „O nich pisze Miłosz, że są reakcjonistami, starcami i bigotami. To jest główny fałsz Miłosza i jego postawy”²⁰. Redakcja nie miała wątpliwości, że poeta zbuntował się ze względów czysto osobistych, gdy mu „przeostało dogadzać jarzmo doktryny”.

Kolejne doniesienia o Norwidzie pojawiały się z okazji różnych rocznic dotyczących poety. Właściwie dopiero 75. rocznica śmierci Norwida, przypadająca w maju 1958 roku, była rzeczywistym odświeżeniem pamięci o nim rodaków na obczyźnie.

16 Tamże.

17 Tamże.

18 *W imię czego?*, DPiDŻ, 1953, nr 26, s. 2.

19 Tamże.

20 Tamże. Zob. też punkt widzenia Czesława Miłosza: E. Czarnecka, *Podróżny świata – Rozmowy z Czesławem Miłoszem. Komentarze*, New York, 1983, s. 112.

Z tej okazji w kwietniu tego roku utworzono w Londynie Komitet Uczczenia Pamięci Norwida²¹. Poinformowano także o uroczystościach jubileuszowych w Paryżu²².

W 1971 roku przypadała 150. rocznica urodzin poety. By to podkreślić, Władysław Günther zaprezentował Norwida w „Środzie Literackiej” (dodatku do „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”) jako twórcę teatru poetyckiego²³.

Pomiędzy różnymi rocznicami czytelnicy dziennika poznali obraz codziennego życia Norwida na emigracji²⁴.

Rok 1983, w którym przypadało 100-lecie śmierci poety, Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie [dalej: ZPPnO] ogłosił Rokiem Norwidowskim. Regina Wasiak podjęła w „Środzie Literackiej” temat wpływu twórczości Norwida na współczesnych poetów i pisarzy oraz sytuacji literatury polskiej drugiej połowy XIX wieku, przypominając, że wszyscy wybitni polscy literaci po 1830 roku znaleźli się na emigracji²⁵. Więcej informacji na temat obchodów tej rocznicy odnajdziemy w londyńskim „Pamiętniku Literackim”. Zostały omówione przy okazji prezentacji artykułów w tym czasopiśmie.

13 maja 1983 roku ZPPnO w Polskim Ośrodku Społeczno-Kulturalnym [dalej: POSK] w Londynie zorganizował wieczór pt. „Norwid żywy”, a jesienią School of Slavonic and East European Studies na Uniwersytecie Londyńskim – międzynarodową konferencję literacką poświęconą Norwidowi, w której udział wzięli naukowcy z Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i z Polski. To spotkanie opisano w sobotnim samoistnym dodatku społeczno-kulturalnym „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza” – „Tygodniu Polskim”²⁶. Hołd poezji polskiej z okazji 100. rocznicy śmierci Norwida złożyli uczestnicy sympozjum naukowego, zorganizowanego przez Wydział Języków Słowiańskich i Literatury Uniwersytetu w Glasgow²⁷. Redakcja dziennika wraz z życzeniami dla czytelników z okazji świąt Bożego Narodzenia wydrukowała wiersz Norwida pt. *Psalm Wigilijny*²⁸.

21 75. rocznica zgonu Norwida, DPiDŻ 1958, nr 90, s. 2.

22 *Polonia paryska uczciła 75. rocznicę zgonu poety – C. K. Norwida*, DPiDŻ 1958, nr 257, s. 3.

23 W. Günther, *Norwid – twórca teatru poetyckiego*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1972, nr 16, s. 3.

24 H. Jankowska, *Śladem codzienności Norwida*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1974, nr 88 oraz dodatek „Tydzień Polski” [nr 15], s. 6–7; *Norwid na emigracji*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1985, nr 53, s. 6.

25 R. Wasiak, *Nieromantyczny Norwid*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1983, nr 170, s. 3.

26 (s. w.), *W 100-lecie zgonu Norwida – konferencja norwidowska w School of Slavonic and East European Studies, na Uniwersytecie Londyńskim*, DPiDŻ – dodatek „Tydzień Polski” [nr 43], 1983, nr 257, s. 6; R. Wasiak, *O Norwidzie w Londynie*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1983, nr 266, s. 3.

27 W. Poray-Wojciechowski, *Szkocja składa hołd poezji polskiej*, DPiDŻ – dodatek „Tydzień Polski” [nr 9], 1984, nr 54, s. 8–9.

28 C. K. Norwid, *Psalm Wigilijny*, DPiDŻ 1983, nr 304, s. 1. W krytycznych edycjach J. W. Gomulickiego tytuł wiersza występuje jako *Psalm wigilii*.

W następnym roku Dariusz Gąsowski omówił norwidiana w Kanadzie²⁹, a Nina Taylor w 101. rocznicę śmierci poety odszukała „trwałe ślady” Norwida w Londynie³⁰.

Dużą indywidualnością w Wielkiej Brytanii był wspomniany już Jerzy Pietrkiewicz (1916–2007) – powieściopisarz, poeta, historyk literatury³¹, buntujący się w swoich utworach przeciw otaczającej go rzeczywistości. Marian Emil Rojek zrecenzował jego *Pogrzeb Europy. Liryki – Poematy – Essay o poezji* (Londyn, 1946, F. Mildner & Sons)³². Był to zbiór wierszy i esej poświęcony naturze poezji, zagadnieniom formy, filozofii poezji, ilustrowany przez K. K. Sadowską. Rojek wyraził opinię, że Pietrkiewicz łączy poezję z nowoczesną muzyką i malarstwem surrealistycznym, a słowo w jego poezji „daje wrażenie dźwięku muzycznego i wizji wzrokowej”. Nazywał poetę „kosmicznowizjonerskim”, który podejmuje zagadnienia życia i śmierci, tworzenia i niszczenia, miłości i nienawiści, dobra i zła, co zbliża go do Norwida. Zwrócił uwagę, że „dręczy go determinacja śmierci” oraz zadziwia tajemniczość odradzającego się wiecznie przez miłość życia. W jego wierszach powraca motyw kobiety, która daje i utrzymuje życie, kobietą jest też wojna i śmierć. Już jako profesor literatury polskiej na Uniwersytecie Londyńskim wydał w 1955 roku dla swoich brytyjskich studentów antologię poezji polskiej i prozy zatytułowaną *The idyll. A constant companion of Polish poets*. Zamieścił w niej utwory od Franciszka Karpińskiego i Juliana Ursyna Niemcewicza do Tadeusza Dołęgi-Mostowicza i Józefa Czechowicza, z wydatnym uwzględnieniem Norwida³³. Antologię poprzedza syntetyczny szkic o 150 latach polskiej literatury, który wprowadza obcego czytelnika w egzotyczne

29 D. Gąsowski, *Norwidiana w Kanadzie*, DPiDŻ – dodatek „Tydzień Polski” [nr 34], 1984, nr 203, s. 5.

30 N. Taylor, *O trwałe ślad Norwida w Londynie*, DPiDŻ – dodatek „Środa Literacka” 1984, nr 248, s. 6.

31 W 1944 r. ukończył magisterium na Uniwersytecie w St. Andrews, a w 1947 uzyskał doktorat z literatury angielskiej na Uniwersytecie w Londynie – zob. dokładny opis z uroczystości wręczenia tego dyplomu: DPiDŻ 1947, nr 149, s. 2; w latach 1950–1979 był profesorem literatury polskiej na tymże Uniwersytecie; w 1972–1979 – dziekanem Wydziału Języków Słowiańskich; od 1951 r. publikował w języku angielskim pod nazwiskiem Peterkiewicz; za: *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980*, red. B. Klimaszewski, E. Nowakowska, W. Wyskiel, Warszawa 1992..., s. 274 i n.; zob. też: B. Czarnecka, *Emigracyjność i uniwersalność. W tle przemian twórczości poetyckiej Jerzego Pietrkiewicza po roku 1939*, [w:] *Literatura utracona, poszukiwana czy odzyskana. Wokół problemów emigracji. Studia i szkice*, red. Z. Andres, J. Wolski, Rzeszów 2003, s. 104–116; A. Moskałowa, *Autentyzm w twórczości Jerzego Pietrkiewicza*, [w:] *Literatura polska na obczyźnie*, red. J. Bujnowski, t. 5, Londyn 1988, s. 193–207; tejsze, *Rozmowy z Jerzym Pietrkiewiczem*, „Pamiętnik Literacki” [Londyn], 1982, s. 27–29; M. Pytasz, *Jerzy Pietrkiewicz – samotność odwagi*, [w:] *Literatura a wyobcowanie*, red. J. Świąch, Lublin 1990, s. 117–131; *Speaking of Writing – Jerzy Pietrkiewicz*, „The Times” 1964 z dn. 9 stycznia; J. Bielatowicz, *Jerzy Pietrkiewicz*, „Wiadomości” [Londyn] 1964, nr 24, s. 1; Z. Kosiński, *Krytyka literacka – Jerzy Pietrkiewicz*, „The Other Side of Silence. The Poet at the Limits of Language”, „Wiadomości” [Londyn] 1971, nr 11/12, s. 1; B. Taborski, *Jeszcze o Pietrkiewicz*, „Gazeta Wyborcza” 2007 z dn. 3–4 listopada, s. 13.

32 M. E. Rojek, *Z poezji i poetyki*, DPiDŻ 1947, nr 229, s. 3.

33 (kn), *Prof. Pietrkiewicz wydał antologię*, DPiDŻ 1956, nr 229, s. 3.

dla niego piśmiennictwo. Pietrkiewicz wyraził swą bardzo indywidualną ocenę autorów i utworów omawianego okresu.

Norwid w londyńskim „Pamiętniku Literackim”

Norwid najwyraźniej i najtrwalej zagościł w londyńskim „Pamiętniku Literackim”, obecnie półroczniku, organie Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie, ukazującym się od 1976 roku do dziś³⁴. Do początków pisma odnosi się artykuł obecnej prezes Związku – Reginy Wasiak-Taylor pt. *Kazimierz Sowiński – pisarz, inicjator, pisma Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie*, zamieszczony w „Zeszytach Naukowych PUNO” w 2016 roku³⁵. Wspomniała w nim, że Kazimierz Sowiński w Oficynie Poetów i Malarzy Bednarczyków zajmował się selekcją materiałów, adiustował teksty, robił korektę³⁶. To jemu zawdzięczamy przygotowanie do druku wierszy Norwida, zebranych w tomie *Vade-mecum* z rysunkami poety, udostępnionymi przez Jana Winczakiewicza i Ludwika Lillego z Paryża, wydanych w Londynie w 1953 roku, aż w 1200 egzemplarzach³⁷, o dekadę wyprzedzając edycję krajową, oraz tom jego *Pism politycznych i filozoficznych*, opublikowanych w Londynie w 1957 roku.

Odnotować należy, że Norwid zaistniał w niszowym, elitarnym kwartalniku literacko-artystycznym „Oficyna Poetów” edytowanym przez Bednarczyków w Londynie w latach 1966–1980. Każdy z 57 numerów, pięknie opracowanych typograficznie i bogato ilustrowanych, periodyku (w objętości od 24 do 68 stron) otwierał norwidowski dystych: „Z rzeczy świata tego zostaną tylko dwie. Dwie tylko: poezja i dobroć... i więcej nic”. Ale, jak słusznie zauważył anonimowy krytyk krajowej „Twórczości”:

punktem odniesienia, podobnie jak większości powojennych „szkół poetyckich”, jest poetyka Awangardy. W nielicznych wystąpieniach programowych i wypowiedziach

34 Zob. szerzej: J. Chwastyk-Kowalczyk, *Londyński „Pamiętnik Literacki” – organ Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w latach 1976–2018*, Kielce, 2019.

35 R. Wasiak-Taylor, *Kazimierz Sowiński – pisarz, inicjator pisma Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie*, „Zeszyty Naukowe PUNO”, seria trzecia, 2016, nr 4, s. 183–193.

36 Tamże, s. 186.

37 Nakład w tamtym okresie wynosił z reguły 75, 211, 333 egzemplarzy – za: M. Pytasz, *Wygnanie-emigracja-diaspora. Poeta w poszukiwaniu czytelnika*, Katowice, 1998, s. 65; 500–1553 egz. uznawano za wysoki. Zazwyczaj wydawnictwa nie powiadamiały czytelników o wysokości nakładu. Średnia z nakładów oficyny Bednarczyków wynosiła 270 egz. W USA 1000 egz. uważano za wysoki nakład. W nicejskiej oficynie wydawniczej Samuela Tyszkiewicza drukowano minimalnie 125 egz., rekordowo 5000 – np. modlitewnik *Pójdźmy za nim* – za: W. J. Podgórski, „Poeci na tułaczce”. *W kręgu autorów Oficyny Nicejskiej Samuela Tyszkiewicza 1940–1947*, Warszawa, 2002, s. 27; Z listu Kazimierza Wierzyńskiego do Juliusza Sakowskiego wynika, że nakład zależny był od przedpłaty – za: *List K. Wierzyńskiego do J. Sakowskiego z 13.1.1958 r.*, [w:] *Kulisy twórczości. Listy 14 pisarzy emigracyjnych do Juliusza Sakowskiego 1945–1977*, Paryż, 1977, s. 210. Po II wojnie światowej, w latach 60. XX w. Polska Fundacja Kulturalna wydawała książki w nakładach 2000–3000 egz.

teoretycznych odwołania do Awangardy i Norwida są najczęstsze. [...] Te dwie tradycje (a także tradycja Eliotowska) legły u podstaw wszystkich niemal nowszych propozycji poetyckich³⁸.

Nic dziwnego, skoro tu drukowali poeci związani wcześniej z „Merkuriuszem”, a potem z „Nowym Merkuriuszem. Kontynentami”.

Powróćmy jednak do „Pamiętnika Literackiego” – już w pierwszym numerze doktor filozofii, polski aktor, reżyser teatralny, pisarz, dziennikarz i działacz emigracyjny, teatrolog Leopold Kielanowski, dokonując syntetycznego przeglądu twórczości dramatopisarskiej na obczyźnie, wyraził opinię, że

Warunki polityczne stworzyły nieznaną niemal poza Polską dramaturgię książkową, powstałą z dala od kraju, nie liczącą się z możliwością realizacji scenicznej, a więc tworzoną w oderwaniu od przyjętych ówczesnie konwencji teatralnych. Norwid nazwał ten dramat pisany przez Mickiewiczów, Słowackich i Krasińskich najtrafniej, jako „dramat w okładkach książki”. Nikt z tych wielkich twórców naszego dramatu romantycznego nie widział nigdy swojego utworu na scenie. Ich lotnej wyobraźni nie krępowały żadne ograniczenia wynikające z warunków, w których dzieła ich byłyby realizowane³⁹.

Z drugiej jednak strony, stwierdził, że większość polskich utworów dramatycznych, które powstały na emigracji, była przeznaczona dla teatrów działającym na obczyźnie. Wśród tych z Wielkiej Brytanii jako pierwszy wymienił Polski Teatr Dramatyczny (Teatr Służebny), który przejął tradycję Teatru Dramatycznego 2. Korpusu, podtrzymujący polskość, wiarę w ideały narodowe, ukazywanie piękna polskiego słowa, myśli i obyczajów.

Jan Winczakiewicz poinformował w 2000 roku o kontrowersyjnym pomysle prezesa Towarzystwa Historyczno-Literackiego z Paryża, by przenieść prochy Norwida z Francji do Polski⁴⁰.

W podwójnym tomie „Pamiętnika Literackiego” – XLIII/XLIV z 2012 roku zamieszczono wiersz Wojciecha Czerniawskiego z Polski pt. *Norwid*⁴¹. Jego treść odnosi się do 1846 roku, kiedy Cyprian Norwid przebywał w więzieniu w Berlinie. Groziło mu wydanie Rosji i zesłanie na Syberię. Czerniawski pod wierszem dopisał:

„Z listu Norwida do Marii Trębackiej: [Włodzimierz Łubieński] przysłał mi tam gipsową głowę odlewu Venus de Milo, wiedząc, że to greckie arcydzieło bardzo lubiłem i często je czytywać chodziłem do gipsowych zbiorów w Berlinie”. Hrabia Włodzimierz Łubieński był studentem uniwersytetu berlińskiego. Urodził się w Pudliszkach koło Leszna

38 akw, *Brzękowski i „Oficyna Poetów”*, „Twórczość” 1968, nr 4, s. 144

39 L. Kielanowski, *Słowo i ciało. Dramatopisarstwo polskie na uchodźstwie*, „Pamiętnik Literacki” [dalej: PL], 1976, t. I, s. 70.

40 J. Winczakiewicz, *Prochy Norwida*, PL, 2000, t. XXV, s. 118–121.

41 W. Czerniawski, *Norwid*, PL 2012, t. XLIII/XLIV, s. 131.

w 1824 roku, zmarł 10 października 1849 roku w Ostendzie. To o nim Norwid napisał w *Promethidionie*⁴².

Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie jest organizatorem wieczorów literackich w POSK-u, nie tylko tych poświęconych własnej corocznej nagrodzie. Z reguły ukazują się w periodyku sprawozdania z tych spotkań. Antoni Pospieszalski z okazji 100. rocznicy śmierci poety w Paryżu przywrócił na uroczystym wieczorze, zorganizowanym przez ZPPnO w Londynie 13 maja 1983 roku, pamięć o Cyprianie Norwidzie⁴³. O informacji na ten temat opublikowanej w „Dzienniku Polskim i Dzienniku Żołnierza” wspomniano już wcześniej⁴⁴.

Swoje norwidowskie przygody opisał w „Pamiętniku Literackim” poeta, pisarz, dziennikarz radiowy i prasowy, autor odczytów poświęconych Norwidowi, mieszkający na stałe w Kalifornii od 1955 roku Kazimierz Cybulski (1926–2016)⁴⁵.

ZPPnO w 1954 roku ustanowił Nagrodę „Młodych”, której adresatem było pokolenie debiutujących twórców, dwujęzycznych i dwukulturowych absolwentów brytyjskich uniwersytetów⁴⁶. Miała ona służyć popieraniu literatury polskiej powstającej w wolnym świecie, zapewnieniu jej swobodnego rozwoju, aby mogła wyrażać i podnosić na duchu świadomość narodu i świadczyć o nim wśród obcych społeczeństw. Młodzi twórcy rozbili przyzwyczajenia literackie emigracji niepodległościowej, jej upodobania do „gładkich” opowieści i „kabaretowego” wierszowania. Nagroda „Młodych” wprowadziła początkujących pisarzy, którym bliższa była poezja Norwida niż poetyka Skamandra, do oficjalnego obiegu literatury. Wśród laureatów odnajdziemy krąg twórców „Merkuriusza”, późniejszego „Nowego Merkuriusza – Kontynentów”: Adama Czerniawskiego (1954, 1967), Bogdana Czaykowskiego (1959), Mariana Czuchnowskiego (1955), Wojciecha Gniatczyńskiego (1954), Mieczysława Paszkiewicza (1985), Floriana Śmieję (1959, 1991) i Bolesława Taborskiego (2006).

W „Pamiętniku Literackim” utrwalił się pewien schemat celebrowania corocznych nagród nadawanych przez ZPPnO oraz nagrodzonych literatów. Od 1983 roku (t. VII) była to prezentacja sylwetek laureatów dorocznych nagród pisarskich ZPPnO poprzez wywiady w dziale *Nasi laureaci*, przeprowadzane przez Reginę Wasiak. Z czasem doroczne święto literatury poszerzono o laudacje, fragmenty utworów laureatów, wspomnienia znajomych. Jury

[...] skupia uwagę na osobach literatury, które są (były) klasycznymi emigrantami politycznymi. Spośród zasłużonych twórców Emigracji stara się wydobyć z zapomnienia postaci niedocenione w życiu publicznym, nieznajdujące się nigdy w świetle medialnych reflektorów, istotne własne osiągnięcia urzeczywistniające jakby „na boku”, a jednak

42 Tamże.

43 A. Pospieszalski, *Norwidowa rocznica*, PL, 1983, t. VII, s. 68–78.

44 Patrz przypis nr 25.

45 K. Cybulski, *Moje norwidowskie przygody*, PL, 2012, t. XLIII/XLIV, s. 123–130.

46 R. Wasiak-Taylor, *Dzieje nagrody literackiej Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie 1951–2011*, Londyn, 2011, s. 13.

w ten niełatwy sposób stanowiące jednoosobowe instytucje powojennej emigracji. Za społecznie cenne przyjęło wyróżnianie osób, które w pracy pisarskiej i w działalności na polu kultury współczesnej są odważne w docieraniu do prawdy – nie poddają się „poprawności politycznej” ani środowiskowej⁴⁷.

Tom specjalny „Pamiętnika” XLII z grudnia 2011 roku odnotował 60-lecie Nagrody Literackiej Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie. Adam Czerniawski, jeden z jej laureatów, opisał w nim swoją fascynację twórczością Norwida. Wspominał czasy, „gdy uczęszczał do brytyjskiego gimnazjum na prowincji, gdzie nie było nawet biblioteki publicznej [...]. Olśnienie nastąpiło, kiedy kartkując *Literaturę polską* Manfreda Kridla, wydaną w Nowym Jorku w 1945 roku, natrafił na garść wierszy Norwida”⁴⁸. Przyznał, że Norwid zaważył na całej jego twórczości⁴⁹.

W periodyku powodzeniem cieszą się refleksje na temat wielkich romantyków: Słowackiego, Norwida⁵⁰ i Mickiewicza⁵¹. Również porównania poezji polskiej i angielskiej różnych epok, wybory toposów i środków wyrazu, w tym poezji Norwida⁵².

Jerzy Mazurek w „Pamiętniku Literackim” poinformował czytelników, że historyk literatury Henryk Siewierski, mieszkający od 1988 roku w Brazylii, profesor Uniwersytetu Federalnego, w 2011 roku założył na swej uczelni Katedrę Cypriana Norwida, która ma na celu propagowanie kultury i literatury polskiej w tym kraju⁵³.

Wśród recenzji książek omawianych na łamach „Pamiętnika Literackiego” odnajdujemy ciekawą polemikę Jana Zielińskiego z książką Marcina Lutomińskiego, w której autor podjął się prześledzenia obecności tematów romantycznych na łamach londyńskiego tygodnika „Wiadomości” od 1946 roku do końca lat 50. XX wieku. Recenzent uznał za niefortunny tytuł opracowania: *Mickiewicz i okolice. Tematy romantyczne na łamach londyńskich „Wiadomości” z lat 40. i 50. XX wieku*, wydane przez Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w 2012 roku⁵⁴. Zieliński sięgnął po teksty, na które powołał się w swej pracy młody naukowiec, uznając, że inna była ich wymowa niż sugerowana w opracowaniu. Omówił toruńskie wydawnictwo z perspektywy obecności Norwida w „Wiadomościach” Grydzewskiego.

47 *Nagroda ZPPnO*, PL 2008, t. XXXVI, s. 68.

48 A. Czerniawski, *Norwid i ja*, PL, 2011, t. XLII, s. 29.

49 Tamże, s. 29–32.

50 A. Pospieszalski, *Norwidowa rocznica*, PL, 1983, t. VII, s. 68–78; tegoż, *Słowacki i Norwid*, PL, 2007, t. XXXIII, s. 53–56.

51 M. Lutomiński, *Kozarynowa i Mickiewicz. Głosy do biografii twórczej pisarki*, PL, 2010, t. XL, s. 55–66.

52 A. Jones-Dębska, *Ślicznieś uhaftował*, PL, 2007, t. XXXIII, s. 57–65. Referat wygłoszony na konferencji pt. „Poezja i astronomia” zorganizowanej przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu w 2003 r.

53 J. Mazurek, *Nasz człowiek w Brazylii*, PL, 2017, t. LIV, s. 229–234.

54 J. Zieliński, „*Wiadomości*”, *Norwid, bułki z szynką i całe buty*, PL, 2012, t. XLIII/XLIV, s. 172–179.

Refleksje końcowe

Zaskakuje fakt, że Norwid nie zaistniał w poakcesyjnych (czyli po maju 2004 roku – przyjęcie Polski do Unii Europejskiej) czasopismach skierowanych do inteligencji – w „Nowym Czasie” (2006–2018)⁵⁵ i „Ekspresjach. Roczniku Stowarzyszenia Pisarzy Polskich za Granicą” (2010–2015)⁵⁶. Badania wykazały, że na trwałe wpisał się jednak w pamięć pokolenia Polaków wyedukowanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego, byłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy po zakończeniu drugiej wojny światowej z przyczyn politycznych pozostali na emigracji.

Norwid ważny był także dla młodego pokolenia polskich poetów wykształconych w brytyjskich uniwersytetach, a tkwiących w dualizmie kulturowym polsko-angielskim, skupionych wokół „Merkurusza” i „Nowego Merkuriusza – Kontynentach” oraz niektórych przedstawicieli pokolenia „Solidarności”.

Norwidiana odnajdziemy także w londyńskim periodyku redagowanym przez Jerzego Mirewicza T.J. – „Przegląd Powszechny. Sodalis Marianus. Miesięcznik Katolicki”/„Polish Catholic Monthly”⁵⁷ w 1973 roku⁵⁸. Był to ciekawy, pogłębiony naukowo cykl rozważań dr Aliny Merdas, zakonnicy zgromadzenia Sióstr Najświętszego Serca Jezusa na temat *Biblii w poezji Norwida*⁵⁹. Autorka wyraziła opinię, że

Norwid podejmując ostateczną interpretację dziejów ludzkości, zdecydował o swojej postawie wobec rzeczywistości. [...] Stał się niezwykłym poetą *Księgi. Biblia* przeniknęła całą twórczość Norwida i całe jego dzieło literackie, ale i na tym, że poezja ta w świecie różnych prawd i różnych wartości, rozpina swym pięknem i swym uniwersalizmem swoisty łuk przymierza⁶⁰.

W tym piśmie zamieszczono także prelekcję Danuty Czerwińskiej zatytułowaną *Norwid, genialny poeta i myśliciel*, wygłoszoną na Uroczystości Norwidowskiej w Centrum Kulturalnym Stowarzyszenia Polskich Kombatantów 2 lutego 1983 r.

55 Szerzej zob.: J. Chwastyk-Kowalczyk, *Londyński „Nowy Czas” na początku XXI wieku*, Kielce 2019.

56 J. Chwastyk-Kowalczyk, „Ekspresje” (2010–2015) – Rocznik Stowarzyszenia Pisarzy Polskich za Granicą w Londynie, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2018, nr 21, z. 3, s. 75–99.

57 J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 r.*, t. 3, Lublin, 1976, s. 123, poz. 2533. Edytowany od 1968 roku. Redakcja mieściła się przy 182 Walm Lane, drukowany przez Poets and Painters Press. Okładka według projektu Andrzeja Winogrodzkiego.

58 Dziękuję mgr. Wojciechowi Klasowi za udostępnienie tych i kilku innych Norwidianów.

59 A. Merdas RSCJ, *Biblia w poezji Norwida. Cz. 1*, „Przegląd Powszechny” 1973, nr 1 (305), s. 12–16; też, *Biblia w poezji Norwida. Romantycy a Biblia. Cz. 2*, „Przegląd Powszechny” 1973, nr 10 (314), s. 9–13; też, *Biblia w poezji Norwida. W wieczne zachwyceni. Cz. 3*, „Przegląd Powszechny” 1974, nr 3–4, s. 27–28.

60 A. Merdas RSCJ, *Biblia w poezji Norwida. W wieczne zachwyceni. Cz. 3*, „Przegląd Powszechny” 1974, nr 3–4, s. 28.

w Toronto⁶¹. Również opublikowano wiersze Norwida: *Do Najświętszej Panny Marii Litanie*⁶², *Wielkie słowa*⁶³.

Należy prześledzić ewentualną obecność Norwida także w „Orle Białym”, edytowanym w różnych miejscach pobytu Armii Polskiej dowodzonej przez gen. Władysława Andersa, również w rocznikach powojennych, tym bardziej że nawet pobieżne przejrzanie kilku z nich pokazuje, że drukowano w tygodniku jego utwory poetyckie⁶⁴.

W wydaniu nadzwyczajnym „Myśli Polskiej na Wschodzie”⁶⁵, w ostatnim numerze z kwietnia 1946 r., edytowanym w Jerozolimie żegnano czytelników wierszem Norwida pt. *Czy podam się o amnestię*⁶⁶.

Ciekawa byłaby analiza zawartości polskich czasopism emigracyjnych nie tylko we Francji, ale również w obu Amerykach i w Australii – pod kątem odszukania obecności wierszy Norwida. Nawet ukazujący się w Szwajcarii „Universitas” – zurycki kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół PUNO w latach 1980–2001⁶⁷ uhonorował numerem specjalnym w 1994 r. Norwida-poetę. Józef Bujnowski zanalizował w nim *Jeden z kanonów Cypriana Norwida*⁶⁸. Był to przedruk wykładu inauguracyjnego rozpoczęcie roku akademickiego w PUNO w Londynie 23 października 1994 roku. Na stronie 10 opublikowano wiersz *Promethidion*⁶⁹.

Pamięć o Norwidzie i odniesienia do jego twórczości w różnych periodykach emigracyjnych miały podnosić na duchu polski naród i świadczyć o nim wśród obcych społeczeństw zarówno w czasie drugiej wojny światowej, jak i po jej zakończeniu.

Bibliografia

75. *rocznica zgonu Norwida*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1958, nr 90, s. 2.
 akw, *Brzękowski i „Oficyna Poetów”*, „Twórczość” 1968 nr 4, s. 144.
 Bielatowicz J., *Jerzy Pietrkiewicz*, „Wiadomości” [Londyn] 1964, nr 24, s. 1.
 Bogusławski A., *Nowe książki. Warszawa w pieśni*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1947, nr 210, s. 2.
 Bogusławski A., *Poezja polska na emigracji. Cz. 1*, „Dziennik Polski” 1941, nr 364, s. 2.
-
- 61 D. Czerwińska, *Norwid, genialny poeta i myśliciel*, „Przegląd Powszechny” 1983, nr 9 (433), s. 15–17.
 62 „Przegląd Powszechny” 1987, nr 5 (477), s. 5.
 63 Tamże, s. 21.
 64 Przykładowo: C. Norwid, *Improwizacja*, „Orzeł Biały” [dalej: OB] 1944, nr 27 (117), s. 3; tegoż, *Z Promethidiona*, OB 1945, nr 18 (153), s. 3; tegoż, *Pielgrzym*, *Czy podam się o amnestię?*, OB 1945, nr 48 (183), s. 6–7; tegoż, *Wielkość*, OB 1947, nr 32 (266), s. 3.
 65 J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 r.*, t. 2, Lublin, 1976, s. 112, poz. 1590.
 66 C. Norwid, *Czy podam się o amnestię*, „Myśl Polska na Wschodzie” 1946, nr 4.
 67 Zob. monografia Żaneta Steffek, „Universitas” – zurycki kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół PUNO w latach 1980–2001, Pruszcz Gdański, 2018.
 68 J. Bujnowski, *Jeden z kanonów Cypriana Norwida*, „Universitas” 1994, październik/grudzień, nr 59, s. 5–10.
 69 C. Norwid, *Promethidion*, tamże, s. 10.

- Bogusławski A., *Słowo dwóch poetów*, „Dziennik Polski” 1942, nr 514, s. 3.
- Bogusławski A., *Wiersze z daleka*, „Dziennik Polski” 1942, nr 499, s. 3.
- Bujnowski J., *Jeden z kanonów Cypriana Norwida*, „Universitas” 1994, październik/grudzień, nr 59, s. 5–10.
- Chwastyk-Kowalczyk J., „Ekspresje” (2010–2015) – *Rocznik Stowarzyszenia Pisarzy Polskich za Granicą w Londynie*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2018, nr 21, z. 3, s. 75–99.
- Chwastyk-Kowalczyk J., *Londyński „Dziennik Polski” 1940–1943*, Kielce, 2005.
- Chwastyk-Kowalczyk J., *Londyński „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” w latach 1944–1989. Gazeta codzienna jako środek przekazu komunikatów kulturowych*, Kielce, 2008.
- Chwastyk-Kowalczyk J., *Londyński „Nowy Czas” na początku XXI wieku*, Kielce 2019.
- Chwastyk-Kowalczyk J., *Londyński „Pamiętnik Literacki” – organ Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie w latach 1976–2018*, Kielce, 2019.
- Chwastyk-Kowalczyk J., „Oficyna Poetów” – *niszowy kwartalnik literacko-artystyczny (1966–1980)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2013, z. 2 (32), s. 117–132.
- Chwastyk-Kowalczyk J., „Zeszyty Naukowe PUNO” – *pomostem pomiędzy uczonymi na emigracji i w Polsce*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2020, t. XXIII, z. 3 (59), s. 147–170.
- Cybulski K., *Moje norwidowskie przygody*, „Pamiętnik Literacki”, 2012, t. XLIII/XLIV, s. 123–130.
- Czarnecka B., *Emigracyjność i uniwersalność. W tle przemian twórczości poetyckiej Jerzego Pietrkiewicza po roku 1939*, [w:] *Literatura utracona, poszukiwana czy odzyskana. Wokół problemów emigracji. Studia i szkice*, red. Z. Andres, J. Wolski, Rzeszów 2003, s. 104–116.
- Czarnecka E., *Podrózny świata – Rozmowy z Czesławem Miłoszem. Komentarze*, New York, 1983, s. 112.
- Czerniawski A., *Norwid i ja*, „Pamiętnik Literacki”, 2011, t. XLII, s. 29.
- Czerniawski W., *Norwid*, „Pamiętnik Literacki” 2012, t. XLIII/XLIV, s. 131.
- Czerwińska D., *Norwid, genialny poeta i myśliciel*, „Przegląd Powszechny” 1983, nr 9 (433), s. 15–17.
- Gąsowski D., *Norwidiana w Kanadzie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Tydzień Polski” [nr 34], 1984, nr 203, s. 5.
- Günther W., *Norwid – twórca teatru poetyckiego*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1972, nr 16, s. 3.
- Hemar M., *The Teutonic Knights*, „Dziennik Polski” 1943, nr 1061, s. 2–3.
- Jankowska H., *Śladem codzienności Norwida*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1974, nr 88 oraz dodatek „Tydzień Polski” [nr 15], s. 6–7.
- Jones-Dębska A., *Ślicznieś uhaftował*, „Pamiętnik Literacki”, 2007, t. XXXIII, s. 57–65.
- (kn), *Prof. Pietrkiewicz wydał antologię*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1956, nr 229, s. 3.
- Kielanowski L., *Słowo i ciało. Dramatopisarstwo polskie na uchodźstwie*, „Pamiętnik Literacki”, 1976, t. I, s. 70.

- Kosiński Z., *Krytyka literacka – Jerzy Pietrkiewicz „The Other Side of Silence. The Poet at the Limits of Language”*, „Wiadomości” [Londyn] 1971, nr 11/12, s. 1.
- Kowalik J., *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami kraju od września 1939 roku*, t. 2, Lublin, 1976, poz. 1590, s. 112; poz. 1922, s. 183–184; t. 3, Lublin, 1976, poz. 2533, s. 123.
- Kulisy twórczości. Listy 14 pisarzy emigracyjnych do Juliusza Sakowskiego 1945–1977*, Paryż 1977, s. 210.
- List K. Wierzyńskiego do J. Sakowskiego z 13.1.1958 r., [w:] *Kulisy twórczości. Listy 14 pisarzy emigracyjnych do Juliusza Sakowskiego 1945–1977*, Paryż, 1977, s. 210.
- Literatura utracona, poszukiwana czy odzyskana. Wokół problemów emigracji. Studia i szkice*, red. Z. Andres, J. Wolski, Rzeszów 2003.
- Lutomierski M., *Kozarynowa i Mickiewicz. Głosy do biografii twórczej pisarki*, „Pamiętnik Literacki”, 2010, t. XL, s. 55–66.
- Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980*, red. B. Klimaszewski, E. Nowakowska, W. Wyskiel, Warszawa 1992, s. 274 i n.
- Mazurek J., *Nasz człowiek w Brazylii*, „Pamiętnik Literacki” 2017, t. LIV, s. 229–234.
- Merdas A. RSCJ, *Biblia w poezji Norwida. Cz. 1*, „Przegląd Powszechny” 1973, nr 1 (305), s. 12–16.
- Merdas A. RSCJ, *Biblia w poezji Norwida. Romantycy a Biblia. Cz. 2*, „Przegląd Powszechny” 1973, nr 10 (314), s. 9–13.
- Merdas A. RSCJ, *Biblia w poezji Norwida. W wieczne zachwyceni. Cz. 3*, „Przegląd Powszechny” 1974, nr 3–4, s. 27–28.
- Mirecki W., *Teatr na manowcach*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1948, nr 90, s. 3.
- Moskalowa A., *Autentyzm w twórczości Jerzego Pietrkiewicza*, [w:] *Literatura polska na obczyźnie*, red. J. Bujnowski, t. 5, Londyn 1988, s. 193–207.
- Moskalowa A., *Rozmowy z Jerzym Pietrkiewiczem*, „Pamiętnik Literacki”, 1982, s. 27–29.
- Nagroda ZPPnO*, „Pamiętnik Literacki” 2008, t. XXXVI, s. 68.
- Norwid C., *Czy podam się o amnestię*, „Myśl Polska na Wschodzie” 1946, nr 4.
- Norwid C., *Improwizacja*, „Orzeł Biały” 1944, nr 27 (117), s. 3.
- Norwid C., *Pielgrzym, Czy podam się o amnestię?*, „Orzeł Biały” 1945, nr 48 (183), s. 6–7.
- Norwid C., *Promethidion*, „Universitas” 1994, październik/grudzień, nr 59, s. 10.
- Norwid C. K., *Psalm Wigilijny*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1983, nr 304, s. 1.
- Norwid C. K., *Z Promethidiona*, „Orzeł Biały” 1945, nr 18 (153), s. 3.
- Norwid C., *Wielkość*, „Orzeł Biały” 1947, nr 32 (266), s. 3.
- Norwid na emigracji*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1985, nr 53, s. 6.
- Pietrkiewicz J., *Literatura czeka na ciebie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1948, nr 101, s. 2.
- Podgórski W. J., *„Poeci na tułaczce”. W kręgu autorów Oficyny Nicejskiej Samuela Tyszkiewicza 1940–1947*, Warszawa, 2002, s. 27.
- Polonia paryska uczciła 75. rocznicę zgonu poety – C. K. Norwida*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1958, nr 257, s. 3.

- Poray-Wojciechowski W., *Szkocja składa hołd poezji polskiej*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Tydzień Polski” [nr 9], 1984, nr 54, s. 8–9.
- Pospieszalski A., *Norwidowa rocznica*, „Pamiętnik Literacki”, 1983, t. VII, s. 68–78.
- Pospieszalski A., *Słowacki i Norwid*, „Pamiętnik Literacki”, 2007, t. XXXIII, s. 53–56.
- Pytasz M., *Jerzy Pietrkiewicz – samotność odwagi*, [w:] *Literatura a wyobcowanie*, red. J. Świąch, Lublin 1990, s. 117–131.
- Pytasz M., *Wygnanie-emigracja-diaspora. Poeta w poszukiwaniu czytelnika*, Katowice, 1998, s. 65.
- Rojek M. E., *Z poezji i poetyki*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1947, nr 229, s. 3.
- (s. w.), *W 100-lecie zgonu Norwida – konferencja norwidowska w School of Slavonic and East European Studies, na Uniwersytecie Londyńskim*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Tydzień Polski” [nr 43], 1983, nr 257, s. 6.
- Speaking of Writing – Jerzy Pietrkiewicz*, „The Times” 1964 z dn. 9 stycznia.
- Steffek Ż., *„Universitas” – zurycki kwartalnik Towarzystwa Przyjaciół PUNO w latach 1980–2001*, Pruszcz Gdański, 2018.
- Św. M., *Premiera Teatru Dramatycznego w Londynie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1948, nr 66, s. 3.
- Taborski B., *Jeszcze o Pietrkiewiczu*, „Gazeta Wyborcza” 2007, z dn. 3–4 listopada, s. 13.
- Taylor N., *O trwały ślad Norwida w Londynie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1984, nr 248, s. 6.
- W imię czego?*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1953, nr 26, s. 2.
- Wasiak R., *Nieromantyczny Norwid*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1983, nr 170, s. 3.
- Wasiak R., *O Norwidzie w Londynie*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” – dodatek „Środa Literacka” 1983, nr 266, s. 3.
- Wasiak-Taylor R., *Dzieje nagrody literackiej Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie 1951–2011*, Londyn, 2011, s. 13.
- Wasiak-Taylor R., *Kazimierz Sowiński – pisarz, inicjator, pisma Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie*, „Zeszyty Naukowe PUNO”. Seria trzecia, 2016, nr 4, s. 183–193.
- Winczakiewicz J., *Prochy Norwida*, „Pamiętnik Literacki” 2000, t. XXV, s. 118–121.
- Zieliński J., *„Wiadomości”, Norwid, butki z szynką i całe buty*, „Pamiętnik Literacki” 2012, t. XLIII/XLIV, s. 172–179.

Norwid's Echoes in Polish Émigré Magazines during and after the Second World War

Abstract

Poles who stayed in Great Britain during and after World War II, as well as those who came to the United Kingdom in the following emigration waves, brought with them the baggage of their own culture, national heroes, and ethos. An important figure in this context was Cyprian Norwid who was a true European, a citizen of the world, and at the same time a great patriot, poet, prose writer, playwright, essayist, graphic artist, sculptor, painter, philosopher, and highly regarded as the last of the four most important Polish Romantic poets.

Remembrances of him and references to his work are usually intended to raise the spirit of the Polish nation and raise foreign awareness about his work in other cultural societies. Norwid is present in various Polish émigré presses that are edited in the Great Britain. Traces of work can be found in many publications: *Dziennik Polski* (*The Polish Daily*), *Dziennik Polski and Dziennik Żołnierza* (*The Polish Daily and Soldier's Daily*), *Pamiętnik Literacki* (*Literary Diary*). Surprisingly, Norwid did not appear in the following post-accession periodicals aimed at the intelligentsia: *Nowy Czas* (*The New Time*) or *Ekspresje* (*Expressions*). Norwid was important to the authors of *Merkuriusz* (*Mercurius*) and *Nowy Mercuriusz-Kontynenty* (*New Mercurius - Continents*), and these authors were Adam Czerniawski, Bogdan Czaykowski, Marian Czuchnowski, Wojciech Gniatczyński, Mieczysław Paszkiewicz, Florian Śmieja, and Bolesław Taborski. These writers appreciated his poetry more than the poetics of Skamander.

Keywords: Cyprian Norwid, Polish émigré press in Great Britain, 1941–2020.